

РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

УДК159.922

О. Г. Александрова

ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ «Я» У ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

У статті проведено порівняльний аналіз окремих характеристик образу Я у підлітків, що виховуються у повних та неповних сім'ях.

Ключові слова: образ-Я, особистісні риси, самооцінка, тип особистості.

Образ-Я є невід'ємною частиною особистості людини, її характеру, що формується у процесі виховання та соціалізації. Це ключове поняття психологічного змісту Я-концепції.

Образ-Я – самість, інтегральна цілісність, достовірність індивіда, його тотожність самому собі, на підставі якої він відрізняє себе від зовнішнього світу й інших людей. Розрізняють індивідуальну (біологічну, фізичну, фізіологічну, психологічну) і соціальну («соціальну ідентичність») особистості. *Образ-Я* включає три виміри: *сьогоденне Я, бажане Я, уявлене Я* [2].

Формування образу Я починається з перших років життя людини. Основним інститутом формування Я-образу є родина. Те, що дитина здобуває в сім'ї, вона зберігає протягом усього наступного життя. Важливість сім'ї як інституту виховання обумовлена тим, що в ній дитина знаходиться протягом значної частини свого життя, і за тривалістю свого впливу на особистість жодний з інститутів виховання не може зрівнятися із сім'єю. У ній закладаються основи особистості дитини, уявлень про себе та цілісний образ-Я, і до вступу в школу вона уже більш ніж наполовину сформувалася як особистість.

Діти, що ростуть у неповних сім'ях, спостерігають здебільшого змінені рольові позиції батьків та переживають негативні емоційні стосунки між ними. Ці процеси можуть зумовлювати спотворення образу Я дитини, що позначається на ставленні до себе та оточуючих. У підлітковому віці через вікову кризу такі процеси стають більш помітними. Тому для прогностичної та корекційної мети слід вивчати це питання саме у підлітковому віці.

Метою нашої роботи є дослідження особливостей образу-Я у підлітків, що виховуються у неповних родинях. **Завдання дослідження:** 1. Провести порівняльний аналіз уявлень про власну особистість у підлітків, що виховуються у неповних та повних сім'ях. 2. Виявити особливості, що приманні підліткам із неповних сімей, що описують образ Я. **Об'єкт** дослідження – Я-образ підлітка із повної та неповної родини.

Предмет дослідження – особливості уявлень підлітків із неповних сімей про власну особистість. **Гіпотеза** дослідження полягає в тому, що образ-Я підлітків, що виховуються у неповних родинях, буде мати ряд специфічних рис, порівняно із підлітками, що ростуть у повних сім'ях.

Для вирішення завдань емпіричного дослідження були використані наступні **методики**: тест Т. Лірі, індекс життєвого стилю (Опитувальник Плутчика – Келлермана – Конте), Фрайбурзький особистісний опитувальник, проективний малюнок «Дерево», кореляційний аналіз [3].

Окремо зупинимося на тесті «Дерево». Цей тест запропонований К. Кохом для діагностики уявлень людини про себе. Ідея тесту виходить із положення К. Юнга про те, що дерево – символ стоячої людини [1]. Ця ідея максимально підходить до реалізації основного завдання нашого дослідження. За допомогою цього тесту ми продіагностуємо невідомі уявлення підлітків про образ-Я та співставимо його із отриманими за допомогою опитувальників результатами.

Під час проведення дослідження ми звертали увагу на наступні елементи:

- загальний розмір малюнка, що свідчить про рівень самооцінки досліджуваного;
- назва дерева. Чи співпадає символіка назви дерева із статтю досліджуваного (статеворольова ідентифікація або гендерна приналежність)?
- висота дерева порівняно з іншими (рівень самооцінки порівняно з іншими);
- знаходиться дерево на самоті або серед інших дерев (місце у соціумі);
- порушення інструкції (особливості захисних механізмів особистості) або особливості малюнка, що відрізняють його від інших;
- прикметники, якими досліджувані характеризують намальоване дерево (власні риси характеру відповідно до самооцінки).

В емпіричному дослідженні прийняли участь 48 школярів віком від 14 до 15 років, з них 24 дівчини та 24 хлопця. Це учні 9-х класів Херсонської гімназії. З числа досліджуваних 24 учня, що виховуються у неповних сім'ях та 24 учні мають повні сім'ї.

Аналіз отриманих результатів.

Наведемо короткий опис первинних результатів емпіричного дослідження.

Усереднені профілі особистості підлітків обраних груп за Фрайбурзьким особистісним опитувальником виглядають наступним чином. Профілі представників обох груп мають середні показники за всіма шкалами.

Тільки шкала «відкритість» у профілі підлітків, що виховуються у повних родин, перетинає позначку високих результатів.

Підлітки, що виховуються у неповних родин, мають здебільшого високі результати за шкалами «реактивна агресивність», «дратівливість», «спонтанна агресивність» та низькі показники «невротичність», «депресивність», «сором'язливість», «емоційна лабільність». Як бачимо, від загальних результатів цю групу досліджуваних відрізняє спокій, невимушеність, емоційна зрілість, об'єктивність у самооцінюванні та інших людей, сталість у планах і прихильності.

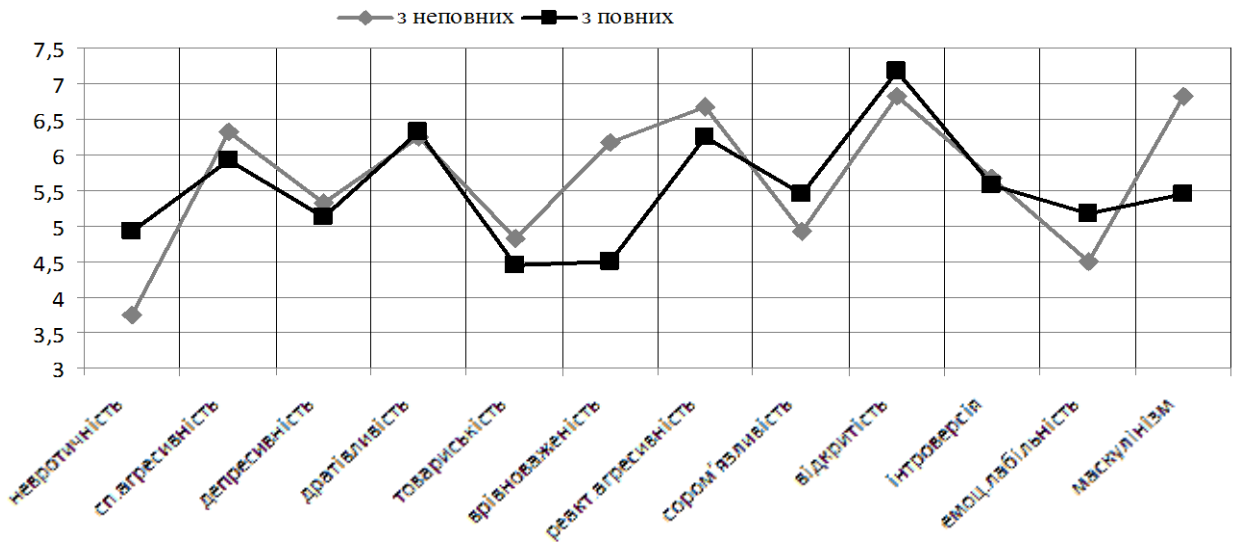

Рис. 1. Усереднені профілі особистості підлітків, що виховуються у неповних та повних родин.

Таким чином, частина підлітків, що виховуються у неповних сім'ях, мають більш спокійну, врівноважену поведінку.

Підлітки, що виховуються у повних родин, мають переважно високі результати за шкалами «дратівливість», «відкритість», «реактивна агресивність» та «спонтанна агресивність». Найбільшу кількість

низьких результатів отримують шкали «врівноваженість», «сором'язливість» та «маскулінізм-фемінізм».

Близькість отриманих результатів підтверджує й t-критерій Стьюдента, який є незначущим для цих рядів даних. За результатами опитувальника Плутчика – Келлермана – Конте ми отримали наступні результати.

Таблиця 1

Домінуючі механізми психологічних захистів підлітків

Психологічний захист	Діти із неповних сімей		Діти із повних сімей	
	Кількість	Відсоток	Кількість	Відсоток
Витіснення	2	17	3	12,5
Регресія	0	0	0	0
Заміщення	2	17	0	0
Заперечення	4	34	3	12,5
Проекція	1	8	5	20,8
Компенсація	6	50	7	29,2
Гіперкомпенсація	4	34	6	25
Раціоналізація	2	17	5	20,8

Найбільш розповсюдженим механізмом психологічного захисту в обраній аудиторії є компенсація та гіперкомпенсація (див. табл. 1). Це зрілі механізми психологічних захистів, що свідчать про певну особистісність та емоційну зрілість досліджуваних, причому такий механізм психологічного захисту як регресія не має жодного високого індексу в обох групах. Підлітки із повних сімей також мало використовують заміщен-

стисну та емоційну зрілість досліджуваних, причому такий механізм психологічного захисту як регресія не має жодного високого індексу в обох групах. Підлітки із повних сімей також мало використовують заміщен-

ня як захисний механізм.

Підлітки із неповних родин найчастіше використовують такі механізми психологічних захистів як компенсація, гіперкомпенсація та заперечення. Такі результати свідчать про те, що свої складності у поведінці підлітки можуть компенсувати за рахунок інших видів діяльності, але характер цієї компенсації може бути неадекватним. Також для цієї групи характерним є використання заперечення як захисного механізму, що ускладнює раціональне вирішення складних питань. При цьому можливе формування *образу-Я* стикається із неможливістю впливати на самооцінку ззовні.

Підлітки із повних сімей частіше використовую-

ють як захисні механізми компенсацію, проєкцію та раціоналізацію. Як бачимо, це більш зрілі механізми, що дозволяють ефективніше адаптуватися до життєвих ситуацій. Таким чином, підлітки із повних сімей демонструють більш адекватні захисні механізми порівняно з підлітками, що виховуються у неповних родинах. Можливо, наявність обох батьків створює «більшу палітру поведінкового репертуару».

Далі ми проаналізували ті якості, які підліток свідомо знаходить у себе завдяки опитувальнику Т. Лірі. Порівнявши усереднені профілів особистості підлітків із повних та неповних родин, ми отримуємо наступні результати (рис. 2).

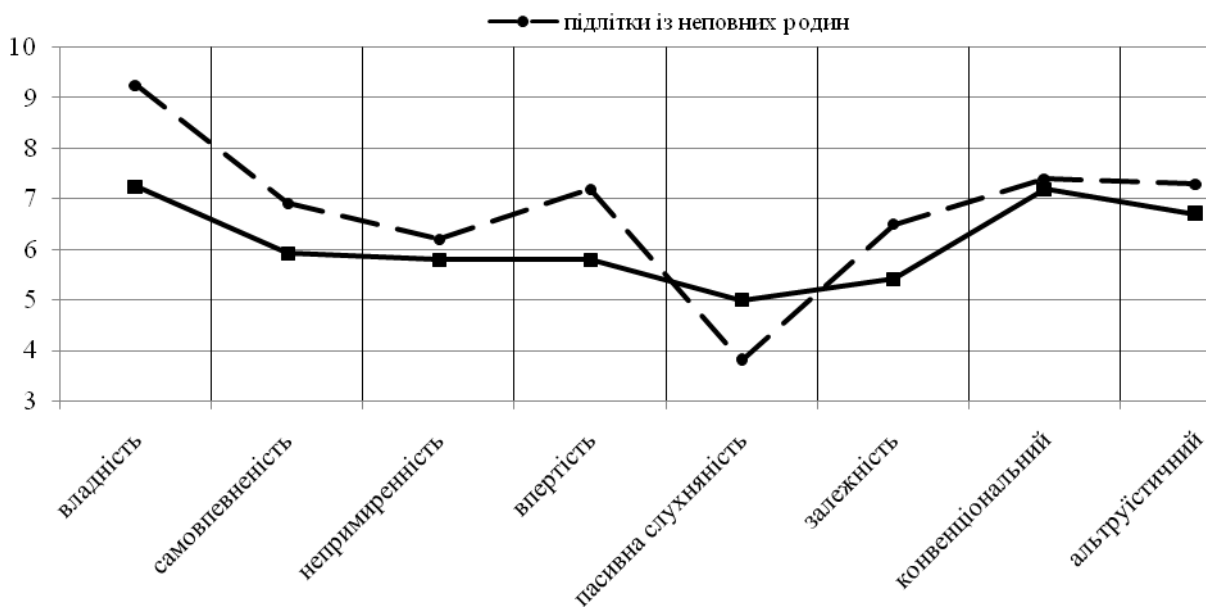

Рис. 2. Профілі особистості підлітків з повних та неповних сімей.

Отримані результати мають певну схожість, але шкали «владність», «впертість» та «пасивна слухняність» мають невеликі розбіжності.

Аналіз результатів за тестом «Дерево». Дерево – це *образ-Я* таким, яким його уявляє людина, тому малюнок є найбільш валідним відображенням *образу-Я* досліджуваних.

Переважає більшість малюнків виконана у схематичній манері без використання кольорів. Досить багато робіт виконано із порушенням інструкції – намальовано декілька дерев, або дерево із твариною. Зафіксовано багато малюнків, де є ознаки астенизації, зниження вітальної енергії, втомлюваності, що також може свідчити про депресивний характер переживань. Такий тип малювання свідчить про регресивність у поведінці, а також про нерішучість, невпевненість, невротичність. Такі результати добре співпадають із домінуючими механізмами психологічних захистів. Можливо, такі переживання й посилюють компенсаторні та гіперкомпенсаторні тенденції у поведінці. Можливо, *образ-Я* у певної кількості досліджуваних

носить компенсаторний характер. Малюнків, що мають ознаки невротичних переживань у підлітків, що виховуються у повних родинах, більше, ніж у інших. Ці результати підтверджуються на різних етапах нашого дослідження. Ми знову можемо їх пояснити більшою вимогливістю батьків до дитини, а також намаганням дітей відповідати батьківським очікуванням.

За означеними критеріями аналізу малюнків ми отримали наступні результати: 64% досліджуваних мають адекватну статево-рольову ідентифікацію, тобто малюють дерево із символікою назви своєї статі, 36% малюють дерево протилежної статі. Такі результати можуть свідчити про зміщення гендерної ролі або про прив'язаність до матері.

28% опитаних сприймають себе на рівні із іншими людьми (дерево має таку ж висоту як й інші) – це свідчить про адекватне самосприйняття та про власниту підліткам жагу до рівності у взаєминах із дорослими. 58% опитаних вказують на свій більш високий соціальний стан порівняно з іншими. Причому рів-

ність позицій демонструють здебільшого підлітки із повних сімей, а завищену самооцінку – із неповних. Спираючись на результати дослідження, можемо говорити про гіперкомпенсаторний характер.

Серед якостей, які притаманні дереву, найбільшу кількість отримала якість «добре» - 39% та «спокійне» - 17% опитаних. Ці якості ідентифікуються із самими підлітками, причому поняття «добре» зустрічається максимальну кількість раз обома типами досліджуваних, а поняття «спокійне» - здебільшого підлітками із повних родин. Згідно з матеріалами спостереження важко сказати, чи це якості, які притаманні самим підлітками, чи це бажані якості, які повинні бути у оточуючих для продуктивного спілкування.

Слід зазначити особливий емоційний фон малюнків, оскільки на 20% малюнків зображено або зиму, або осінь. Це свідчить про депресивні настрої. Слід зазначити, що у відсотковому відношенні такі резуль-

тати приблизно однакові для підлітків із повних та неповних родин (29% та 33% відповідно). Такі результати можемо пояснити віковими особливостями обраної вибірки досліджуваних, а не структурою родини, у якій виховується дитина.

У результаті кореляційного аналізу ми обробили отримані дані для виявлення взаємозв'язків між отриманими параметрами. Нами було оброблено 46 змінних. Для аналізу ми взяли лише ті значущі коефіцієнти кореляції, які отримані для різних шкал різних методик. Результати аналізу представлено у табл. 2.

Бачимо, що велику кількість значущих коефіцієнтів кореляції отримують механізми психологічних захистів. Вони здебільшого корелюють зі шкалами Фрайбузького особистісного опитувальника та тесту Т. Лірі. Такі результати пояснюються тим, що окремі особистісні характеристики зумовлюють використання певних механізмів психологічних захистів.

Таблиця 2

Значущі коефіцієнти кореляції

№	Коефіцієнт	Параметри дослідження	№	Коефіцієнт	Параметри дослідження
1	0,43	Заміщення та «спонтанна агресивність»	14	0,45	Рационалізація та пасивна слухняність
2	0,43	«Дратівливість» та регресія	15	0,43	Здатність до спілкування та якість «ніжне» для малюнка дерева
3	0,52	«Дратівливість» та заміщення	16	-0,5	Депресивність та стать досліджуваних
4	0,57	«Депресивність» та компенсація	17	-0,51	Емоційна лабільність та стать досліджуваних
5	-0,46	Невротичність та впевненість у собі - самозакоханість	18	0,465	Структура родини та проекція
6	0,44	Здатність до спілкування та впевненість у собі - самозакоханість	19	-0,51	Стать досліджуваних та гіперкомпенсація
7	0,43	Врівноваженість та владність	20	-0,58	Стать досліджуваних та альтруїстичність
8	0,45	Маскулінність та регресія	21	0,51	Пасивна слухняність та характеристика «м'який» для малюнка дерева
9	0,49	Емоційна лабільність та проекція	22	0,52	Впевненість у собі та характеристика «розумний» для малюнка дерева
10	0,56	Емоційна лабільність та компенсація	23	0,565	Вимогливість-жорстокість та характеристика «розумний» для малюнка дерева
11	0,49	Емоційна лабільність та гіперкомпенсація	24	0,46	Проекція та адекватна самооцінка за тестом «Дерево»
12	0,44	Маскулінність та домінування за тестом Т.Лірі	25	0,47	Заперечення та альтруїстичний тип
13	0,45	Гіперкомпенсація та пасивна слухняність			

Найцікавішим коефіцієнтом, з огляду на мету нашої роботи, є взаємозв'язок між структурою родини та механізмом психологічного захисту «проекція». Таким чином, підлітки, що виховуються у повній родині, частіше використовують цей механізм психологічного захисту. Можливо, наявність повної родини спонукає до більшої кількості суб'єктів для проекту-

вання. Ці результати підтверджуються на різних етапах нашого дослідження.

Обов'язковими для аналізу ми вважаємо ті коефіцієнти кореляції, які включають конкретні характеристики досліджуваного за тестом «Дерево». Таких коефіцієнтів ми отримали декілька. Характеристика «ніжний» по відношенню до дерева більш притаманна

підліткам із високими показниками за шкалою «здатність до спілкування» за особистісним опитувальником. Характеристику «м'який» обирають підлітки із високими показниками за шкалою «пасивна слухняність» за тестом Т. Лірі. Характеристика «розумний» більш притаманна підліткам, що мають високі значення за шкалами «впевненість у собі - самовпевненість-самозакоханість» та «вимогливість-жорстокість» за тестом Т. Лірі. Отримані результати мають цілком логічні пояснення.

Велику кількість значущих коефіцієнтів кореляції ми отримали для показника «чоловіча стать». У дослідженні було 2 шкали, що характеризують цю ознаку: шкала «маскулінність-фемінінність» за Фрайбузьким особистісним опитувальником, та окремо ми позначили стать кожної дитини.

Унаслідок цього ми отримали взаємозв'язок між

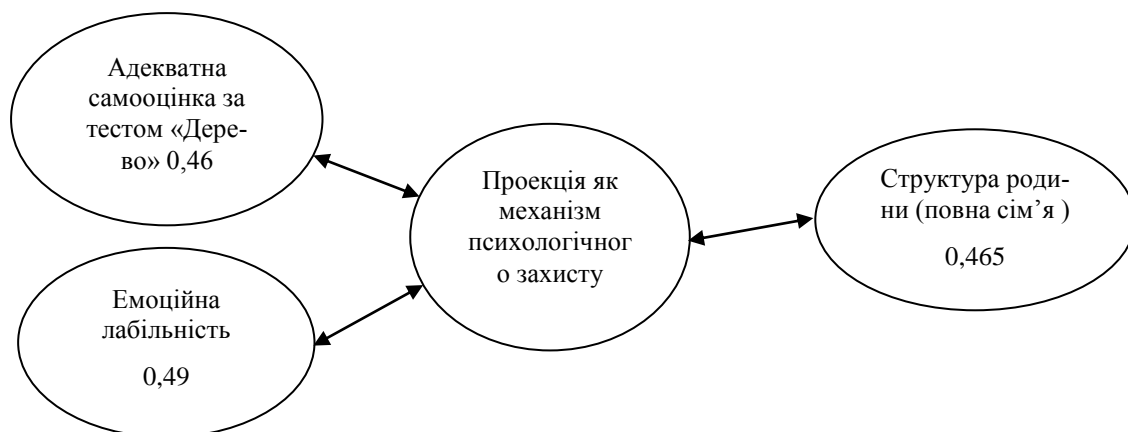

Рис. 3. Кореляційна плеяда для змінної «структура родини»

Проаналізувавши результати емпіричного дослідження, ми дійшли наступних **висновків**:

1. У результаті проведення дослідження ми з'ясували, що за особистісними характеристиками діти, що виховуються у неповних родин, мають більш зрілу поведінку порівняно із дітьми, що ростуть у повних родин. Це може бути пов'язано із меншою кількістю очікувань, що покладаються на дитину. Ці результати ми підтверджуємо на всіх етапах дослідження.

2. За проєктивним малюнком «Дерево» отримуємо більшу кількість випадків психотравмуючих факторів у дітей, що ростуть у неповних родин.

3. За тестом «Дерево» тільки 28% підлітків мають адекватну самооцінку, причому це здебільшого діти із повних сімей, а 58% - завищену, домінують досліджувані із неповних родин. Тут, на нашу думку,

маскулінними рисами досліджуваних та здатністю до регресу, домінантності та самозакоханістю. Але ж такі результати можуть бути притаманні й дівчатам, які демонструють традиційно «чоловічий» стиль поведінки. Шкала «стать» отримує негативні кореляції із механізмом психологічного захисту «гіперкомпенсація», рівнем репресивності й емоційної лабільності та альтруїстичним типом, тобто зазначені характеристики більш притаманні дівчатам, ніж хлопцям.

Для показника структури родини ми побудували кореляційну плеяду (рис. 3).

Бачимо, що отримані результати свідчать про взаємозв'язок наявності повної родини та механізму психологічного захисту, з яким в свою чергу пов'язані адекватна самооцінка за тестом «Дерево» та здатність до емоційної лабільності.

ми стикаємося із компенсаторним механізмом формування самооцінки.

4. Значущі коефіцієнти кореляції для параметру «повна/неповна» родина було отримано тільки для проєктивного механізму психологічного захисту. Таким чином, суттєвої різниці між двома групами досліджуваних ми не отримали. Можемо припустити, що наявність повної родини не гарантує формування адекватного образу-Я у підлітків. Це може бути пов'язано із віковими особливостями підліткового віку, коли на першому місці стоїть спілкування з однолітками.

5. Характеристики, якими описано дерево на рисунку цілком відповідають особистісним рисам досліджуваних, причому більш невпевнені досліджувані точніше за інших описують характеристики своєї особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наприев И.Л. Образ-Я и стилевые особенности деятельности сотрудников органов внутренних дел в экстремальных условиях /Наприев И.Л., Луценко Е.В., Чистилин А.Н. – Краснодар: КубГАУ, 2008. –

262 с.

2. Немов Р.С. Психология: Экспериментальная, педагогическая психология и психодиагностика/ Роберт Семенович Немов. – М: Владос, 2000.- Кн.3.

О. Г. Александрова

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗА «Я» У ПОДРОСТКОВ ИЗ НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ

В статье проведен сравнительный анализ отдельно взятых характеристик образа Я подростков, которые воспитываются в полных и неполных семьях.

Ключевые слова: образ Я, личностные черты, самооценка, тип личности.

O. G. Aleksandrova

PECILIARITIES OF SELF-IMAGE OF ADOLESCENTS FROM SINGLE PARENT FAMILIES

The comparative analysis of individual characteristics of self-image of teenagers who are brought up in single-parent families is given in the article. According to results of our research we learnt that children from single-parent families are characterized by more mature behavior compared with children from complete families. This can be caused by less degree of expectations that are assigned on a child. These results we confirm at all steps of our investigation. With help of a projective picture “The tree” we obtain more cases of stressful factors in data of children who live in single-parent families. As a result, we haven’t got an essential difference between two groups of children, i.e. children from complete and single-parent families.

Keywords: self-image, personality traits, self-esteem, personality type.

Подано до редакції 24.05.2013